Archaisms and their discovery in archetypal symbolism

T. Yatsenko

ORCID 0000-0002-1996-66IX

Ya. Amurova

ORCID 0000-0002-3486-1138

O. Bila

The Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

Article info

Yatsenko, T., Amurova, Ya., Bila, O. (2018). Archaisms and their discovery in archetypal symbolism. Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools, 30 (6), 3–13.

Received 07.06.2018

Accepted 31.12.2018

The Bohdan Khmelnytsky
National University of
Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

yacenkots@gmail.com

amurova23@gmail.com

lenok_bila@ukr.net

Яценко, Т.С., Амурова, Я.В.,
Біла, О.А. (2018). Архаїзми
та їхнє виявлення в
архетипній символіці.
Fundamental and applied
researches in practice of
leading scientific schools, 30
(6), 3–13.

The article presents the problem of archaisms, their energy influence on the human behavior in the integration unity with the ontological aspects of human development. The paper integrates the latest ideas of «non-classical psychology» (L. Vygotsky, A. Asmolov, D. El'konin, etc.), which determines the dynamics of the psychology development from statics to the psychodynamic approach to the study of the human psyche.

The archaic heritage, as argued here, can not be studied independently from the personalized-individual human psyche. The article emphasizes the energy «doubling» (amplification and direction) of the psyche's motivational potential due to its phylogenetic nature. The greatest achievement of the archaic heritage of mankind is the archetype as an instinct, which provides the ability to transcode the ideal psychic reality into the materialized and objectified one with the preservation of information equivalents. Therefore, it is impossible to perceive archaisms beyond the archetypal symbolism. The above mentioned explains the archaic origins of the successful use of the artistic works reproductions in the deep perception of the psyche.

The article focuses on the archaism of guilt, which derives from the Oedipal complex and is also of an archaic origin. The category of guilt and the feeling of guilt respectively correlate with the conscious and unconscious aspects of the psyche. The effectiveness of «Super-Ego» is revealed in the guilt emergence.

The article is completed within the psychodynamic paradigm and is based on the empirical material of the deep knowledge of the subject's psyche.

Keywords: archaism of the guilt; archetype; Super-Ego; active social-psychological knowledge; Oedipus complex; original sin.

Архаїзми та їхнє виявлення в архетипній символіці

Т.С. Яценко, Я.В. Амурова, О.А. Біла

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, Черкаси, Україна

Стаття представляє проблему архаїзмів, їхнього енергетичного впливу на поведінку людини в інтеграційній єдності з онтологічними аспектами розвитку людини. Робота інтегрує новітні ідеї «некласичної психології» (Л. Виготський, А. Асмолов, Д. Ельконін та ін.), що задає динаміку розвитку психології від статички до психодинамічного підходу до вивчення психіки людини.

Архаїчний спадок, як доводиться у статті, не можливо вивчати виокремлено від персоналізовано-індивідуальної психіки людини. Вказана робота акцентує на енергетичній «подвоєності» (підсиленні та спрямуванні) мотиваційного потенціалу психіки за рахунок його філогенетичної природи. Найбільшим

Volume 30, Number 6, 2018

здобутком архаїчного спадку людства є архетип, як інстинкт, що забезпечує здатність перекодування ідеальної, психічної реальності в матеріалізовану, опрідметнену із збереженням інформаційних еквівалентів. Тому поза архетипною символікою не можливо пізнати архаїзми. Сказане пояснює архаїчні витоки успішності використання репродукцій художніх творів у глибинному пізнанні психіки.

Стаття зосереджує увагу на архаїзмі вини, що є похідною від Едіпового комплексу, який також має архаїчне походження. Категорія вини та почуття вини співвідносяться, відповідно, із свідомим та несвідомим аспектом психіки. Розкривається дієвість «Супер-Его» у виникненні вини.

Робота виконана у психодинамічній парадигмі, з опорою на емпіричний матеріал глибинного пізнання психіки суб'єкта.

Ключові слова: архаїзм вини; архетип; Над-Я; активне соціально-психологічне пізнання; комплекс Едіпа; первородний гріх.

Вступ

Представлена робота близька до позиції тих сучасних психологів, які шукають інші шляхи дослідження психіки, з метою подолання академічних обмежень пізнання сферою свідомості. Ще Л. Виготський відстоював ідеї «некласичної психології», які підтримали в своїх роботах Д. Ельконін (1989), А. Асмолов (1996), Дорфман (1997), Д. Леонтьєв та ін. Подібно західної психології обговорюються ідеї «постмодерністської психології» (Shatter, 1990). Вектор руху зазначених напрямків наступний: від статистичної позиції дослідження психіки людини – до психодинамічної.

Пропонована читачеві робота виконана в руслі психодинамічної парадигми, яка розвивається нашим дослідним колективом понад сорок років (з 1977 р). Ми переконані, що мотиваційно-смысловий потенціал суб'єкта, в його архетипному вираженні, є центральною проблемою в психології, яка об'єднує бінарність поглядів на психічне в: життєвому і науковому; академічному і прикладному; верховому і глибинному його розумінні.

При розгляді питання про архетип і його мотиваційний потенціал, що спирається на **«подвоєні при народженні людини змісти, які мають не лише індивідуально-особистісну, а й філогенетичну природу»** (Leybin, 2001, р. 49).

Термін «архаїчна спадщина» належить З. Фрейду і являє **зсередини стимульовані нахили людини особливим чином реагувати на притаманні їй психіці збудження і роздратування, що набуває ознак тенденцій поведінки.**

З. Фрейд у своїй роботі «Тотем і табу» посиляється на К. Юнга, який виявив, що фантазії душевнохворих «збігаються з міфологічними космогоніями древніх народів» (Freud, 2008, р.256). Це надало підставу стверджувати, що «невротик зближується з первісною людиною віддаленого доісторичного часу» (там же).

З. Фрейд, для кодування схильності людини до гіпнозу, використовував, як він писав у «Автобіографії», «архаїчну спадщину часів первісного існування людської орди».

Архаїчна спадщина свідчить про певне *початкове знання, яке є звичним для дітей*. Таке знання відноситься до *загальності символіки, що пронизує різні культури і мови*. Це – знання, що зберігає мисленні відносини між уявленнями, що знаходять відображення в успадкуванні **схильності до впорядкування,**

архетипно властивого психіці на інстинктивному рівні, який зберігає емоційну пам'ять минулих поколінь. Архаїчна спадщина стосується не лише схильностей до чогось, але і слідів, які задають емоційні стани – синтезованих в архаїзмах: Едіпа, Вини, рабської сутності станів людини (рабоволодарювання / рабпідкорення), жертвопринесення, мазохістські тенденції тощо.

Архаїчна спадщина не пасивна, вона має латентно-мотиваційний потенціал, який витримує конкуренцію з актуально вмотивованою активністю людини, і веде від реальності через схильність співвідноситися не стільки з тим, що реально відбувається, скільки з прообразами певних філогенетичних подій.

Ідея про мотиваційний потенціал архаїчної спадщини дозволяє більшою мірою розуміти універсальність архетипних апіорі-когнітивних здібностей психіки до впорядкування (як на внутрішньому рівні, так і в зовнішній активності). Останнє особливо переконливо виявляється на прикладі ієрархізації суб'єктом візуалізованого матеріалу – спонтанно підібраних ним репродукцій художніх творів (для самопрезентації). Діагностично це підтверджує апіорі-когнітивні здібності психіки людини, близькі до вищого раціо. *Діалогічний психоаналіз* з використанням репродукцій художніх полотен дозволяє виявити спільність семантичної канви сюжету картини в його архетипних символах, з символікою сновидінь, що представляють емпіричний базис ортодоксального психоаналізу. Переконаність З. Фрейда в тому, що «сновидіння являють нам *багате джерело людської передісторії*» (Freud, 2017), можна віднести і до художніх картин, які незмінно каталізують процес об'єктивування (вияви зовні) глибинного пласта психіки респондента. Класик психоаналізу був переконаний, що «архаїчну спадщину дитина приносить з собою в світ, і вона передує будь-якому її особистому досвіду, будучи відбитком досвіду предків» (Freud, 2017, р. 120). Фрейдівське розуміння архаїчної спадщини перегукується з регресією психіки у невротиків, що наближає його переживання до ранніх етапів розвитку людства.

У зазначеній архаїчній спадщині тяжіють едіпальні залежності суб'єкта, які пов'язані зі *спокосою порушення заборони*, що обмежує свободу дій. З проблемою **обмеження свободи** пов'язаний початок Едіпа, як, очевидно, і людської історії в цілому, що співвідноситься з можливістю реалізації людиною чуттєвого вибору. Зокрема, біблійний міф «про вигнання з Раю» за порушення заборони Адамом і Євою, вказує на

гріховність, а значить – породження Вина. Далі міф про Едіпа, де через незнання Героя, особистий вибір виявився бідом і привів до самопокарання, тобто до самопозбавлення Едіпом зору і відмови від їжі, що зумовило його смерть.

Останнє пояснює доцільність введення в глибинному пізнанні провідного принципу: **спонтанність поведінки учасника діагностично-корекційного процесу**, що реалізується як у **вільному** виборі засобів візуалізованої самопрезентації, так і в свободі висловлювань у діалогічній взаємодії «Психолог↔Респондент» (далі «П↔Р») (Yatsenko, Galushko, Bila, Sidenko, 2017). Спонтанну поведінку, в рамках групової роботи, задано принципами її функціонування (що нами описано раніше (Yatsenko, Galushko, Bila, Sidenko, 2017; Yatsenko, 2008; 1996; 2018; 2006; 2015).

Виявлення архайзмів в архетипній символіці відбувається в групах активного соціально-психологічного пізнання (АСПП). Зазначена методика розроблена на методологічному базисі психодинамічної парадигми. Поставлене нами завдання полягає в розкритті можливостей виявлення архайчного досвіду візуалізованої самопрезентації учасників АСПП. Архетип, у цьому випадку, виступає в ролі інстинкту, що сприяє перекодуванню ідеальної, психічної реальності в опредметнену форму із збереженням інформаційних еквівалентів. Все це враховується в подальшому пізнанні індивідуалізованих особливостей психіки суб'єкта через процес діалогічної взаємодії «П↔Р».

Візуалізація психіки (ліплення, моделі з каменів, авторські малюнки, репродукції художніх полотен та ін.) сприяє подоланню суб'єктивізму вербальної (словесної) активності суб'єкта, що породжується системою психологічних захистів в їхніх відступах від реальності. Вже сама собою свобода вибору учасником АСПП презентанта психіки передбачає внутрішнє перекодування базальної мотивованості активності зі збереженням інформаційних еквівалентів (Anohin, 1998; Pribram, 1975; Sudakov, 2002), що є передумовою результативності глибинного пізнання психіки.

Інтеграційна функція архетипу, виявляється в його здатності забезпечувати, в процесі перекодування, когнітивно-інформаційну еквівалентність ідеальної (психічної) реальності з символікою презентантів, що синтезується в *смыслах*, що володіють мотиваційним потенціалом. У цьому, природно, позначається неокласичний підхід, який узгоджується з позицією В. Франкла, в тому, що, при пізнанні психіки, важлива орієнтованість «не на **кількісні**, а **смыслові виміри** людини, що надбудовуються навіть над біологічним і психологічним виміром» (Frankl, 2000). Саме *смысли* є близькими до архетипних детермінант психіки, завдяки здатності піднятися над ідеальним і матеріальним.

Постановка і актуальність проблеми

Вина є найбільш помітним архайзмом, який має витоки з первісного суспільства, зв'язок з первородним гріхом та причетність до психіки кожної людини. Енергетичний потенціал, який несе почуття вина, негативно впливає на психіку суб'єкта. Залишається

маловивченим архайзм вина в його синтезі з глибинно-психологічними детермінантами, що зумовлює вплив на психіку суб'єкта. Дослідження виконано у руслі психодинамічної теорії, яка враховує цілісність та єдність психіки в її свідомих і несвідомих виявах. Гіпотетичне передбачення: вина має архайчне походження, вплив на розвиток тенденції до самопокарання, відповідно тенденцій, заданих комплексом Едіпа.

Методи

Стаття базується на методі активного соціально-психологічного пізнання (далі – АСПП), який розроблено Т. Яценко (Yatsenko, 2008; 1996; 2018; 2006; 2015). Діагностико-корекційний процес АСПП передбачає використання опредметнених засобів глибинного пізнання (тематичний психомалюнок тату, репродукції художніх творів, робота з опредметненими моделями із каменів тощо). Провідними механізмами організації АСПП є позитивна дезінтеграція і вторинна інтеграція психіки на більш високому рівні її розвитку (Yatsenko, 1996).

Метою статті

є психологічний аналіз феномену вина в її архайчних впливах на смыслові параметри активності психіки.

Виклад основного матеріалу

Аналіз наукових джерел показав, що феномен вина досліджували як зарубіжні вчені: С. Гроф, М. Кляйн, З. Фрейд, Е. Фромм, К. Хорні, К. Юнг, так і вітчизняні: О. Матласевич, О. Царькова, Т. Яценко тощо. У науковій літературі вина представлена як морально-правова категорія і як психологічне поняття. Для глибинного пізнання психіки важливим є дослідження архайзму вина, як архайчного спадку людства.

У словниках іншомовних слів «архайзм» окреслено як поняття, яке має стародавнє походження і несе в собі сліди минулого. Частина «архе» означає початок, первісність, першооснову всього. Більшість словників визначають архайзм як застаріле слово, фразеологізм (Bibik, Syuta, 2006; 2000). Аналіз психоаналітичної літератури дозволяє виокремити психологічний зміст поняття «архайзм».

У тлумачному словнику з аналітичної психології архайзм характеризується як древня природа психіки, залишки примітивного існування, які відображаються у психічному житті людини. Образ є архайчним, якщо має міфологічне, історично-культурне значення, зокрема, міф про Едіпа (Zelenskiy, 2007).

Словник «Психоаналітичних термінів і понять» описує «архайчні стани Я» як відображення у психіці зрілої людини почуттів та переживань, характерних для ранніх етапів розвитку Я. За З. Фрейдом, архайчні стани Я можуть бути спричинені недостатньою відокремленістю дитини від батьків. Дитина, яка не мала автономності, спробує знайти заміщення первинних лібідних об'єктів, наприклад, у релігійних спільнотах (2000). Архайчне походження вина можна дослідити теоретично, у

практичному аспекті архаїзм вини не буває автономним, відокремленим від індивідуалізованої психіки суб'єкта.

Про взаємозв'язок архетипу з архаїзмами Т. Яценко пише: «Психологічні реалії синтезують трансперсональні, архаїчні передумови, що йдуть із надр психіки та передаються і об'єктивуються архетипним шляхом» (Yatsenko, 2018, p. 342). Архаїзмам, як і архетипам, притаманний символізм, який допомагає феномену вини виявлятися через архетипну символіку.

Поняття «архетип» (від грец. *архе* – початок і *τύπος* – форма, зразок) зустрічається ще у працях учених пізньоантичної філософії (Філон Александрійський та інші), й розглядається ними як ідея, праобраз (2001; 1983). У психологічну літературу архетип вперше увів З. Фрейд, досліджуючи символіку сновидінь. Засновник аналітичної психології К. Юнг розглядав архетипи як вроджені психічні структури, первинні схеми, найдревніші, всезагальні і споконвічні образи, які притаманні кожній особі (Yung, 2001). Вина у глибинно-корекційному процесі пізнається в єдності з архетипом. Відголоски архаїзму вини відображаються в індивідуалізованій психіці суб'єкта і об'єктивуються через малюнки вини, авторські малюнки тощо.

Вина може бути як свідомою, так і несвідомою. Свідомо виражається у почутті вини, а несвідомо вина зумовлена архаїзмами едіпального походження і має скритий, але активний вплив на життєдіяльність людини, що потребує глибинного пізнання. Саме тому «вина» (яка має архаїчні корені) і «почуття вини» не є тотожними.

Почуття вини характеризується як стан, що виникає після скоєння вчинку, який не узгоджується з суспільними нормами. Позасвідомі мотивування спонукають суб'єкта до самопокарання, зумовлюють злочинну поведінку тощо (2010). Агресія, спрямована на інших людей, сприяє виникненню в індивіда фантазій про покарання, страх відплати тощо.

Таким чином, почуття вини пов'язане з страхом покарання, тривогою, докорами сумління. Для того, щоб знизити рівень напруги від очікування покарання ззовні, індивід карає себе сам. Агресія, спричинена виною, спрямовується на саму особистість з надією на прощення через покірність і спокутування своїх гріхів. Деструктивна реакція людини може бути одночасно компонентом почуття вини і способом впоратися з нею (2000).

Індивід усвідомлює свою вину перед авторитетом за невиконання його вимог, а на несвідомому рівні він відчуває себе винним ще й за невинуватість власних очікувань (Fromm, 1998). Тобто, особа переживає поглиблено почуття вини через докори сумління (совісті). Свідомо вина зумовлена дією, вчинком, проступком, який суперечить моральним нормам. Разом з тим, суб'єкт не може сам розпізнати глибинні чинники, які зумовлюють несвідому вину, тому їй важливою є участь в глибинно-корекційному пізнанні психіки.

Останнє дозволяє суб'єкту пізнати несвідомі витоки вини, яка актуалізує тенденцію до самопокарання. Т. Яценко зазначає: «Є підстави ствердити, що архаїзм вини (її неусвідомленість), незмінно задає тенденцію до самопокарання» (Yatsenko, 2018, p. 341). Несвідомо

вина мотивує суб'єкта до ототожнення з багатостраждальним образом Ісуса Христа.

Неусвідомленість вини залишає їй простір для впливу на самовідчуття та поведінку суб'єкта. Витіснення є одним із захисних механізмів психіки, в результаті якого некомфортні почуття, думки, потяги, переживання витісняються із свідомості, переміщуючись у сферу несвідомого. Витіснені бажання, спогади, переживання, почуття не можуть повернутися у свідомість за волею «Я» суб'єкта, вони зникають, зберігаючи енергетичний потенціал та продовжують власне існування у почутті вини (Golovin, 1998). Тому несвідомо вина виражається у різних формах самопокарання.

Серед механізмів, які маскують почуття вини передовсім переважають дві тенденції: 1) пасивність, яскраво виражена неагресивність, відмова від суперництва (як і від самого себе) тощо; 2) проекція власної вини на інших людей, звинувачення у здійсненні дій, за які сам індивід відчуває вину (Mahnly, 2016). Ми дотримуємося позиції, що неусвідомлена вина задає тенденцію перенесення (проекції) вини на іншу особу, як і інтроєктування вини іншої значущої особи (Yatsenko, 2018).

У Словнику практичного психолога (на основі ідей З. Фрейда) вину адаптують наступним чином: 1) *вина як передіснування* – специфічне почуття вини, основою якого є комплекс Едіпа, і яке слугує мотивом для здійснення злочинних дій. В цілях реалізації відчуття внутрішньої вини людина вимушена шукати покарання з метою полегшення свого стану. «Не почуття вини виникло з проступку, а, навпаки, проступок зумовлений цим почуттям. Це почуття – не наслідок, а мотив злочину!» (Golovin, 1998, p. 530); 2) *несвідомо вина*, що має архаїчне походження і полягає у відчутті несвідомої, незрозумілої особі «винності», яка може створювати перешкоди на шляху власної психокорекції; 3) *моральна вина* виникає внаслідок суперечностей між Я і Над-Я [Там само].

Вина є рушійно-мотиваційною силою *самопокарання*, тому пов'язана з мазохізмом. Вина відображає стан, який виникає внаслідок внутрішнього конфлікту між Я і Над-Я як залишку едіпового комплексу (Laplansh, 2010; 2007).

Суб'єктові притаманна неусвідомленість вини, тому у неї є простір вияву в опосередкованих формах, які її маскують (Yatsenko, 2018). Несвідомо вина, інтегруючись з психікою, набуває індивідуалізованості, що маскує її як чинник тенденції до самопокарання (саморуйнації).

Вина може заявляти про себе у відчутті сорому. Сором – це почуття, яке виникає у суб'єкта внаслідок самокритики (самоосудження) або ж приниження іншими людьми, осудження його думок, вчинків, які не відповідають моральним нормам тощо. Почуття сорому спочатку з'являється під впливом присутності інших людей. Пізніше воно інтроєктується психікою особистості, входячи у сферу Над-Я (совість). Людина може відчувати сором навіть на самоті, тоді, коли її ніхто не осуджує. Таким чином, почуття сорому зумовлюється цінностями та ідеалами, які притаманні не лише індивіду, а й культурі загалом (Voytko, 1982; 2000).

У Словнику практичного психолога (Golovin, 1998) причиною вини визначено страх, який згодом може трансформуватися у совість. Страх виражається у двох формах, які є причиною вини: 1) страх перед авторитетом – передбачає відмову від задоволення первинних потреб; 2) неусвідомлюваний страх, що задається Над-Я, змушує відмовитися від заборонених бажань і зумовлює тенденцію до самопокарання.

Е. Фромм вважав, що на виникнення почуття вини впливає совість, яка формується під впливом соціуму. Він поділяв совість на авторитарну і гуманістичну. Авторитарна совість виникає із зовнішнього авторитету (батьки, влада, релігія), викликає почуття безпеки і захищеності, оскільки передбачає близькість до авторитету і його схвалення. Авторитарна совість керується деструктивністю, спрямованою на власне Я особистості. Гуманістична совість є реакцією суб'єкта на власне психічне життя і орієнтованість на продуктивність, що відображає моральний досвід Я. Авторитарна і гуманістична совість не існують окремо, вони взаємопов'язані (Fromm, 1998).

Дослідження архайчності вини спонукало до аналізу філософсько-психологічної літератури. Огляд наукових джерел здійснювався на засадах психодинамічної теорії, що ставить акцент на важливості неусвідомлюваної вини для самоорганізації психіки.

Свідома вина полягає у порушенні, в думках чи діях, морально-правових нормативів. На свідому вину впливає соціум. Несвідома вина задана глибинними чинниками архайчного походження, які є витисненими. Несвідома вина виявляється лише опосередкованими засобами і є причетною до детермінації деструктивних наслідків. Останнє виявляється в тенденціях до: психологічної смерті, імпотування психіки, агресії, самопокарання, самодепривації, мазохізму тощо.

Аналіз літератури вказує на два чинники вини: первородний гріх – батьковбивство та вина, яка детермінується комплексом Едіпа («Табу на кровозмішення»).

Представник глибинної психології К. Юнг розрізняв колективну і особисту вину. Вчений зауважував, що на особисту, індивідуалізовану вину завжди впливають архайчні і архетипні фактори (Zelenskiy, 2008). Колективна вина пов'язана з первородним гріхом, який поширюється на усіх людей. Розглянемо дві теорії походження первородного гріха: релігійну (християнську) і психологічну (про вбивство у первісному суспільстві батька синами).

Архайзм вини представлений у християнстві, яке заявило про себе як релігія пригноблених, котрі очікують позбавлення від нестерпних умов життя і праці після приходу спасителя, месії – Ісуса Христа. З поширенням християнства у європейське суспільство увійшло поняття «гріх» – порушення моральних правил божественної заповіді. Виникнення первородного гріха позначилося на формуванні моральності у середньовіччі і наступних часах (2001). Феномен вини у християнській вірі пов'язаний з *гріхом*. Адже гріх спричинює почуття вини, яке виражається індивідуально неповторно. У християнстві гріх і вина об'єднані їхньою архайчністю, однак гріх людина усвідомлює, а вина переважно є неусвідомленою.

За релігійними уявленнями, гріх – це порушення у *діях чи думках* Божої волі, втіленої у моральних нормах, релігійно-санкціонованих вимогах щодо поведінки і способу життя людини. У християнській вірі виникнення гріха пояснюють міфом про первородний гріх, коли Адам і Єва – перші люди – порушили заповіді Бога, вкусивши яблуко від дерева пізнання добра і зла (2001). Після цього Бог вигнав Адама та Єву із саду Едемського, а їхній гріх почав передаватися у спадок наступним поколінням. Тобто людина не має вибору, бути чи не бути грішною, бо вона народжується вже з гріхом своїх предків.

З. Фрейд, вивчаючи природу архайчної вини, дійшов висновку, що сучасне християнство є невід'ємним від неї. Для того, щоб позбавити людство від первородного гріха, Син Божий пожертвував своїм життям. Тоді «... цим гріхом мало бути умиротворення, вбивство. Тільки воно могло вимагати для свого спокутування таку жертву, як життя» (Freud, 2017, p. 348). Можливо, за розп'яття Ісуса Христа, який був духовним лідером, Сином Божим, у людей ще посилювалася вина.

Сказане пояснює сили притягання людства до християнської віри. Релігія фактично дає захист віруючим, шанс на спасіння, ослаблення вини. Психологічні захисти приховують справжні причини почуття вини у кожного індивіда, зумовлюючи ілюзорні переконання щодо універсального церковного відпущення гріхів.

Вивчення архайзму вини дозволяє уточнити категорію первородного гріха. Багато подій, описаних у Біблії (Старий Заповіт), мають аморальний характер, а деякі фактично вказують на інцест, хоча і намагаються обходити категорію «осуду», бо відбуваються під патронатом Бога. Наведемо фрагмент із Біблії (2015): «І сказав він до них: Так сказав Господь, Бог Ізраїлів: Припашіть кожен меч свого на стегно своє, перейдіть, і верніться від брами до брами в таборі, і повбивайте кожен брата свого, і кожен приятеля свого, і кожен ближнього свого» (Вихід 32:27). Навіть великий пророк Мойсей був наслідком інцесту: «Амрам взяв Іохаведу, тітку свою, собі в дружини, і вона народила йому Аарона і Мойсея» (Вихід 6: 20).

Інцестні явища, описані у Біблії (2015), не осуджуються, а навпаки сприймаються як належне. Тоді в чому полягає гріх людини? Лише в непослуху, протистоянні Богові, непокорі йому, бажанні стати рівним Богові, що характеризуються як гріх. Саме за це Бог вигнав Адама і Єву з Раю, адже вони ослухалися, стали богоподібні, пізнавши добро і зло.

Серед багатьох «гріховних» подій, які представлені у Біблії (2015), є наступні. Один чоловік одружився на двох рідних сестрах одночасно (Буття 29: 2-30), дві дочки по черзі мають статеві відносини з батьком (Буття 19: 32-36), брати продають брата (Буття 37: 26-27), свекор має чуттєвий контакт з невісткою (Буття 38: 15-18). Пізніше Бог оголошує заборону на подібні дії: «Жоден чоловік не наблизиться до жодної однокровної своєї, щоб відкрити наготу. Я Господь!» (Левит 18:6).

Наведені твердження вказують на завантаженість ієстюзних тяжінь не лише через їхні заборони, але і через їхнє порушення. Звідси висновок,

загальнолюдській вині притаманний архаїзм, який має вплив на індивідуалізоване відчуття вини.

Психологічна теорія походження первородного гріха ґрунтується на твердженні: якщо первородний гріх означав вину перед Богом Отцем, то найдавнішим злочином людства було батьковбивство, умертвіння праотця первісного суспільства. Після чого образ батька зберігся в пам'яті, а пізніше став божеством, що ослаблює вину (Freud, 2017).

Сказане вище пояснює розвиток тотемізму, який визнавав взаємозв'язок роду, племені із певною твариною або рослиною. У тотемізмі існувало табу, яке захищало життя тварини-тотема. Термін «тотем» розшифровується як «його рід» або «його рідня». Тотемом вважався легендарний предок і покровитель роду, етнічної групи, племені (Mahnly, 2016).

З. Фрейд вважав це першою спробою створення релігії. *Тварина-тотем* сприймалася як найближча і природна заміна батька, перед яким сини виражали щось більше, ніж просто своє каяття. Заміщення батька відкривало перспективи заспокоєння почуття вини через примирення з ним. Тотемізм був заміщенням «угоди з батьком», де він давав синам все, чого можуть бажати діти: турботу, захист і поблажливість, що схоже на компенсацію. Натомість сини зобов'язувалися всіляко піклуватися про батька-тотем, тобто не повторювати з ним діяння, яке привело до вбивства справжнього ватажка – батька. Останнє віддзеркалюється у приказці «Гуртом і батька добре бити». Таким чином, тотемізм сприяв іншому відображенню історичних обставин і зумовлював витіснення (амнезію) події батьковбивства (якій він зобов'язаний своїм виникненням) (Freud, 2008). Ця філогенетична гіпотеза показує, що цивілізація все ще є невіддільною архаїзму.

Пам'ять про доісторичні події та вчинки не полишає суспільство. Витіснене повертається, «... людина все ще зазнає покарань за бажання, які вона давно приборкала, і вчинки, які вона ніколи не здійснювала» (Markuze, 2002, p. 58). Тобто, *суб'єкт несвідомо відчуває вину за події, до яких не був фактично причетним*, тому й шукає в релігії прихисток і заспокоєння через зниження почуття вини. Тому для людей таким поширеним є покаєння.

Почуття вини актуалізується під впливом амбівалентності почуттів до батьків, постійної боротьби між Еросом (інстинкт життя, любові) і Танатосом (інстинкт смерті, руйнація, агресія). Базальний конфлікт («життя – смерть») постійно загострюється, коли перед особою постає проблема – «бути чи не бути», починаючи з перинатального періоду і продовжується в процесі соціалізації, співіснування з суспільством (Freud, 2013).

У психодинамічній теорії вводиться поняття «едіпальна довершеність». Т. Яценко пише: «Едіпальна довершеність відповідає постулату про невідворотність кожної людини від того, що вона несе «вину із зародку», через наявне внутрішнє кровозмішення» (Yatsenko, 2018, p. 341). Тобто перебування в утробі матері зумовлює факт кровної причетності до того чи того табуованого персонажу сім'ї («дівчинка ↔ батько»; «хлопчик ↔ мати»), як і до геніталій в процесі народження.

У психічному житті дитини досить рано з'являється інтерес до інтимної сфери життя людини. Перші сексуальні порухи дитини спрямовуються на найближчих людей (батьки, брати, сестри) (Freud, 2015). Серед цих заборонених жадань переважають потяги до батьків, які згодом дитина починає відчувати через «Табу», що каталізує виникнення несвідомої вини.

Гуманістична психологія вину пов'язує з інцестуозними бажаннями, що актуалізуються у ранньому дитинстві. Е. Фромм пише: «Найбільш ефективний спосіб ослабити волю дитини – це пробудити у неї почуття вини» (Fromm, 1998, p. 165). Коли дитина виявляє свої перші сексуальні імпульси, дорослі їх максимально стримують і обмежують, говорячи, що це «погано». Таким чином, **формується асоціативний зв'язок між сексуальними потягами і виною** [Там само].

Вказані Е. Фроммом факти, мають віддалений ефект – приводять до розвитку тенденції до самоімпотування психіки, тенденції до психологічної смерті та самодепривації (2015; Yatsenko, 2008).

Як уже вказувалося, архаїзм вини не може виявляти себе прямолінійно у свідомості суб'єкта, що й зумовлює використання в глибокому пізнанні опосередкованих засобів.

Спонтанне виконання учасниками АСПП малюнків Тату (зокрема, Тату вини) та вибір репрезентантів (репродукцій картин) уже втілює у собі дієвість архаїчного спадку людства, що конкретизується в архетипності символів, наближених до індивідуалізованих особливостей психіки. Автор методу АСПП зазначає: «Використання в наших дослідженнях візуалізованого матеріалу відкриває перспективи образного осучаснення презентації архаїчного спадку неусвідомлюваних тенденцій вини, що каталізує їхнє розкриття в діалогічній взаємодії «П ↔ Р» (Yatsenko, 2018, p. 341).

Саме діалог дозволяє темпорально (розлого в часі) дослідити феномен вини, який має архаїчні корені, і тому дослідження спирається не лише на візуалізацію психічної реальності суб'єктом, а й, перш за все, на архетипність символіки та розкриття її семантично-сміслових аспектів в діалогічній взаємодії «психолог ↔ респондент» («П ↔ Р»). Враховується здатність архетипу до перекодування архаїчних витоків психічної реальності у візуальні (осучаснені) форми, онтологічно адаптовані до індивідуальної неповторності психіки суб'єкта. В цьому допомагають інстинктивні якості архетипу в його інтеграційній нероздільності з психікою конкретної особи.

Розуміючи складність поставленої проблеми, ми спробували так вибудувати дослідну процедуру, щоб завдання, яке виконували учасники АСПП, за своєю природою було наближене до архаїчних аспектів психіки. Так зародилася ідея виконання психомалюнку «Тату» у зв'язку з синтезом філо- та онтогенезу. Для об'єктивності пізнання даємо завдання намалювати два тату на теми «Власне тату» і «Тату Вини». Психолог навіть ставить стілець, на якому неначе б то сидить Вина (завдання – намалювати її Тату). Практика показала, що вказані тематичні малюнки ні у кого не співпадали.

Наступне завдання: підібрати, до намальованих Тату, репродукції художніх творів, які б допомогли розкрити їхній зміст. З даними завданнями теж успішно усі справляються. Третє завдання: розкласти за значущістю підібрані репродукції художніх полотен (окремо до кожного Тату).

Після вказаних вище організаційних передумов слідує етап діалого-аналітичної взаємодії психолога з респондентом, в якій зосереджується увага на аналізі того чи того Тату за вибором респондента.

Конкретизуємо завдання, які отримує респондент: а) виконати, у вільній формі, психомалюнки Тату на теми: «Власне тату» і «Тату Вини»; б) підібрати до

кожного із малюнків Тату репродукції художніх картин, які мають змістовий стосунок до зображення Тату; в) розташувати (покласти один за одним) підібрані репродукції в порядку їхньої значущості для респондента; г) визначити пріоритет (першість) аналізу «Тату».

Глибинно-корекційний процес з респондентом І.:

І.: Я намалювала два малюнки «Тату» (рис. 1, рис. 2). Пропоную розпочати аналіз з «Тату вини».

П.: Ми бачимо малюнок «Тату вини» (рис. 1) і на ньому зображена колба, всередині як з «пуповинами» – архетипний символ утроби!

Рис. 1. Малюнок «Тату вини»

Рис. 2. Малюнок «Власне тату»

І.: Я хотіла б з нього розпочати аналіз. До малюнку «Тату вини» я підбрала репродукції. Цю картинку (рис. 3) я дуже боялася брати, але все ж взяла, як істотну.

П.: Це ж просто природа. А що ти бачиш?

І.: Це як сором якийсь... Тому що корінь дерева схожий на ноги чоловіка і його статеві органи.

П.: Дійсно. Хоча це просто корінь дерева. Вочевидь, дається в знаки твоя залежність від батька. Тому що сором може бути каталізований «табу на інцест»! А на

рис. 1 ми бачимо пробку, яка закриває пляшку – ніби входу і виходу немає. Добре, що у тебе хоч дитина народилася. Сама пляшка (чи колба) є символом внутріутробного стану. А сором пов'язаний з виною. Ти перша, хто побачила на цьому малюнку (рис. 3) натяк на чоловічі органи. От яка сила архетипних символів!

І.: Це природа (рис. 3), все природно – але дуже соромно.

Рис. 3. Фото природи. Бухта Ласпі

П.: Це все відголоски едіпальної залежності. А що б ти сказала стосовно малюнка «Тату вина» (рис. 1)?

І.: Це ніби закритий згусток енергії. Ця енергія погана, образа якась чи щось подібне, і тому вона закрита. Я її дуже щільно закрила, заховала. Сама посудина велика, а прохід (горло пляшки) маленький.

П.: Тобто воно закрилося і звідти нічого не виходить?

І.: Так, я відчуваю від цього ризик прориву неконтрольованої напруги.

П.: Що туди можна ще помістити, окрім того, що ти сказала?

І.: Коли щось відбувається не так, я можу відчувати напругу (образу чи вину) – я це блокую і закриваюся, але внутрішньо це мене не полишає.

П.: Тобто ти сама боїшся своїх реакцій? Вони для тебе не бажані, тому що наслідки можуть бути погані чи непередбачувані і для тебе, і для інших людей?

І.: Так.

П.: Отже, десь є заблокована енергія мортідо. Ти так багато отримала лібідної, конструктивної енергії від батька в дитинстві, а потім розрив (із батьком) перейшов у енергію мортідо – це сум, образа, певне розчарування.

І.: Я шукала собі належного партнера, все зробила для того, щоб обрати правильного чоловіка, а не доробила щось, вочевидь.

П.: Ти не звільнилася від ідеалу стосунків з батьком, які ти тепер несеш не диференційовано, щоб тобі дарували, а шукаєш такі самовідчуття (спокій, комфорт, надійність, певне очарування, впевненість, безмежну довіру і багато іншого), як то було в дитинстві з батьком.

І.: Все, що ви назвали, у мені є, але я цього не показую, і воно придавлюється подібно, як у колбі

П.: Є, тому що ти оберігаєш в собі подароване батьком. Спираючись на попередній матеріал наших зустрічей, це все твоя таємниця, щоб зберегти святість стосунків з батьком. Поки що вину ти екстраполюєш на чоловіка. Зрозумій, що це Сізіфова праця. Чим більше буде енергії лібідо, тим менше буде місця для мортідо, і в меншій мірі будеш звинувачувати чоловіка за те, що він «не батько».

І.: Тобто я повинна навчитися дарувати лібідо?

П.: І дарувати, і відчувати. Наступний малюнок (рис. 4). Що ми на ньому бачимо?

Рис. 4. З. Задемак «Голуб миру»

І.: Це я і моя вина, як тягар (човен, в якому так усього багато, як у колбі (рис. 1).

П.: Тобто вина настільки велика, що «голуб» її зрушити не може?

Рис. 6. Фото М. Маусона з циклу «Під водою»

Рис. 5. Автор: Д. Д. Паленкар

І.: Так, для мене це лише бажання – її зрушити.

П.: Тоді вина тебе задавлює?

І.: Ніби є якесь світло в кінці тунелю, але малоімовірно...

П.: За архетипами, нитка (чи шнурок у дзьобику голуба) – це пуповина, а човен – утроба, але вона не

дітородна, бо без води (рис. 4). Тобто вся твоя залежність і все, що з тобою відбувається, воно не життєствердне, а лише спустошує тебе. Варто про це подумати. Перейдімо до наступного малюнка (рис. 5). Це твій стан чи твого чоловіка?

І.: Мабуть, його. Я відчуваю вину за те, що він у такому стані перебуває, і що я причетна до цього. Я його туди заганяю.

П.: Тобто ти його «заганяєш» у такий стан, а потім відчуваєш вину? Якщо людина несе вину, то вона хоче її вивільнити.

І.: Не дивлячись на те, що він (чоловік) там (рис. 5) сидить «ображений», але він цілісний, сильний.

П.: Його поза «призначена» для тебе, щоб ти його пожаліла?

І.: Можливо, в цьому теж, свого роду, є якась гра.

П.: Тепер тобі потрібно змінювати способи взаємодії з ним і побільше виражати йому лібідної енергії. Не засідайте по кутках (різних кімнат) обоє.

Рис. 7. Г. Сморенберг «Подарунок»

П.: Тоді у домінуючій позиції ти єднаєшся з батьком. Він так сидів над тобою маленькою, немічною (рис. 7), а тепер ти в «немічність» заганяєш чоловіка і, вочевидь, за те, що він не вміє забезпечувати те, що передає рис. 7. Як казав один мудрий психолог: «Не важливо, що вам подарували батьки, важливо, що ви самі собі подаруєте». Пам'ятай це.

І.: Виходить, що я картинку з батьком (рис. 8, який І. підбрала до малюнку «Власного тату») намагаюся приміряти до чоловіка у певних моментах, але біда в тому, що спершу я його заганяю в стан немічності, тобто за щось караю? За те, що він «не батько» і що в мене немає того періоду, вірніше тих відчуттів, як на рис. 8. Мені потрібно припинити так робити, а з чоловіком щось нове створювати.

П.: Правильно ти кажеш, прямо прозираєш похвилинно. Якщо тебе батько так сильно любив, то ти сама себе повинна любити не менше. А не шкодити собі деструктивними почуттями, сльозами, що руйнує душу і деструктує психіку та і здоров'я теж. Ти молода, гарна і

І.: Потрібно круглу квартиру (сміється).

П.: На наступному малюнку ми знову бачимо тенденцію повернення в утробу (рис. 6) – ти під водою, як перебуваєш в утробі? Що зумовило вибір цього малюнку?

І.: На ньому зображене просто умиротворення, тиша і спокій.

П.: Так, тиша і спокій в утробі. Але ж, вочевидь, так і в «могили», тому, що тягар на ніжках не дозволяє вийти звідти і подихати. В цьому можна вбачати тенденцію «до психологічної смерті».

І.: Мене це турбує, але що поробиш, я відчуваю приреченість на таке прагнення до спокою. Можна ж втомитися і від самої себе.

П.: На наступному малюнку (рис. 7) ми бачимо, мабуть, тебе і чоловіка? Ти у домінуючій позиції?

І.: Так, вірно. Це я (рис. 7, вказує на фігуру зверху), а це – він (рис. 7, фігура знизу).

Рис. 8. В. Гасілов «Вечір».

І. визначила назву: «Я і батько»

швидко прозираєш в процесі АСПП. Думаю, що в тебе все буде добре.

І.: Дякую за роботу. Я відчуваю полегшення і сили для вивільнення від тягара проблем. Малюнок власного Тату розглянемо завтра, я поспішаю.

Висновки

Підсумовуючи емпіричний матеріал глибинно-корекційної роботи, зробимо висновки, що актуальність феномену вини для респондента І. породжена емоційною залежністю від батька. Архетипна символіка (нитка, човен, пляшка, дівчина під водою) архетипно об'єктивує тенденцію повернення в утробу, як і самопокарання, за яким криється вина. Несвідома вина суб'єкта проектується, переноситься на іншу особу (чоловіка, який незмінно винний, що не такий, як батько). Даний випадок цікавий тим, що програмує психіку не травма, а, навпаки, лібідна фіксація, яку І. намагається парадоксально відтворити, добиваючись аналогічних вчинків від чоловіка, що й зумовлює

підстави для його покарання, «заганяючи» його в позицію «немічної дитини» (див. схожість картинок рис. 7 і рис. 8). Дана ситуація втілює натяк на архаїзм вини, адже вона непомірно посилюється, виходячи за реальний зміст становища благополучного заміжжя І.

Архетипна символіка у діагностико-корекційному процесі допомагає окреслити особистісну проблематику суб'єкта. Неусвідомлюваність вини актуалізує тенденцію до самопокарання. Дослідження переконує,

що саме едіпальні чинники впливають на виникнення і розвиток почуття вини у суб'єкта. Результати засвідчують значущість методу АСПП у дослідженні глибинних чинників феномену вини в малюнках Тату.

Перспективи дослідження вбачаємо у подальшому поглибленому аналізі ролі перинатального періоду в розвитку індивіда для виникнення почуття вини та його впливові на утворення дисфункцій психіки.

Література / References

- Anohin, P. K. (1998). *Izbrannyye trudy. Kibernetika funktsionalnykh sistem*. Moskva. [in Russian]
- Анохин, П. К. (1998). Избранные труды. Кибернетика функциональных систем. Москва.
- Bibik, S. P., Syuta, G. M. (2006). *Slovník Inshomovnih sliv: tlumachennya, slovotvorennya ta slovovzhivannya*. In S. Ya. Ermolenko; Hudozh. oformlyuvach B. P. Bublik (Ed.). Harklv, Folio. [in Ukrainian]
- Бибик, С. П., Сютя, Г. М. (2006). *Словник іншомовних слів: тлумачення, словотворення та слововживання*. За ред. С. Я. Ермоленко; Худож. оформлювач Б. П. Бублик. Харків, Фоліо.
- Bibliya (2015). *Knigi Syvaschennogo Pisaniya Vethogo i Novogo Zaveta*. «Knizhkoviy Klub «Klub Slmeynogo Dozvillya». [in Ukrainian]
- Библия (2015). *Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета*. «Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля».
- Voytko, V. I. (1982). *Psichologichnyy slovník*. K. : Vidavniche ob'Ednannya «Vischa shkola». [in Ukrainian]
- Войтко, В. І. (1982). *Психологічний словник*. К. : Видавниче об'єднання «Вища школа».
- Glibinne plznannya psihlki z vikoristannyam vIzualizovanoYi reprezentatsiyi sub'Ektu (2017). In T. S. Yatsenko, L. Ya. Galushko, O. A. Bila, Yu. O. Sidenko (Ed.). *Technologies of intellect development*, Vol 2. – # 5. Retrieved from: http://psyir.org.ua/index.php/tehnology_intellect_develop/issue/view/ [in Ukrainian]
- Глибине пізнання психіки з використанням візуалізованої репрезентації суб'єкта (2017). Т. С. Яценко, Л. Я. Галушко, О. А. Біла, Ю. О. Сіденко (Ред.). *Technologies of intellect development*, Vol 2. – № 5. Режим доступу: http://psyir.org.ua/index.php/tehnology_intellect_develop/issue/view/
- Golovin, S. Yu. (1998). *Slovar prakticheskogo psihologa*. Minsk: Harvest. [in Russian]
- Головин, С. Ю. (1998). *Словарь практического психолога*. Минск: Харвест.
- Zelenskiy, V. V. (2008). *Tolkoviy slovar po analiticheskoy psihologii*. Moskva : Kogito-Tsentr. [in Russian]
- Зеленський, В. В. (2008). *Толковий словар по аналітичeskoy психології*. Москва : Когіто-Центр.
- Laplansh, Zh. (2010). *Slovar po psihoanalizu*. In Zh. Laplansh, Zh.-B. Pontalis; per. s frants. i nauch. red. N. S. Avtonomovoy. – 2-e izd. (Ed). SPb. : Tsentr gumanitarniyh initsiativ, 2010. – 751 s. [in Russian]
- Лапланш, Ж. (2010). *Словар по психоанализу*. Ж. Лапланш, Ж.-Б. Понталис ; пер. с франц. и науч. ред. Н. С. Автономовой. – 2-е изд., перераб. и доп. – СПб, Центр гуманитарных инициатив.
- Leybin, V. M. (2001). *Slovar-spravochnik po psihoanalizu*. SPb, Piter, 2001. Seriya «Zolotoy fond psihoterapii». [in Russian]
- Лейбин, В. М. (2001). *Словарь-справочник по психоанализу*. СПб, Питер. Серия «Золотой фонд психотерапии».
- Markuze, G. (2002). *Eros i tsivilizatsiya. Odnomernyy chelovek: issledovanie ideologii razvitoogo industrialnogo obschestva*. M. : ACT, 2002. – 526 s. [in Russian]
- Маркузе, Г. (2002). *Эрос и цивилизация. Одномерный человек: исследование идеологии развитого индустриального общества*. М., АСТ.
- Mahnly, M. M. (2016). *Istorlya psihologiyi: navchalniy poslbnik*. KiYiv: Vidavnicchiy Dim «Slovo». [in Ukrainian]
- Махній, М. М. (2016). *Історія психології: навчальний посібник*. Київ: Видавничий Дім «Слово».
- Pribram, K. (1975). *Yazyki mozga*. Moskva. [in Russian]
- Прибрам, К. (1975). *Языки мозга*. Москва.
- Psihoanaliticheskie terminy i ponyatiya: Slovar. In Bornessa E. Mura i Bernarda D. Fayna (Ed.). Perev, s angl. A. M. Bokovikova, I. B. Grinshpuna, A. Filtsa. – M., Nezavisimaya firma «Klass». [in Russian]
- Психоаналитические термины и понятия: Словарь (2000). В ред. Борнесса Э. Мура и Бернарда Д. Файна. Перев, с англ. А. М. Боковикова, И. Б. Гриншпуна, А. Фильца. М., Независимая фирма «Класс».
- Psihoanaliz reproduktivnykh hudozhnikh tvoriv u pldgotovtsi psihologiv: Navchalniy poslbnik In T. S. Yatsenko, V. I. Bondar, L. Ya. Galushko, A. M. Kamlnska, O. V. Pedchenko (Ed.). Dnipro, KiYiv, Innovatsiya. [in Ukrainian]
- Психоаналіз репродукцій художніх творів у підготовці психологів: Навчальний посібник (2018). Т. С. Яценко, В. І. Бондар, Л. Я. Галушко, А. М. Камінська, О. В. Педченко (Ред.). Дніпро, Київ : Інновація.
- Samodeprivatsiya psihlki ta dezadaptatsiya sub'Ektu: monografya. In T. S. Yatsenko, V. I. Bondar, I. V. Evtushenko, M. M. Kononova, O. G. Maksimenko (Ed.). K. : Vid-vo NPU Imeni M. Dragomanova. [in Ukrainian]
- Самодепривація психіки та дезадаптація суб'єкта: монографія (2015). Т. С. Яценко, В. І. Бондар, І. В. Євтушенко, М. М. Кононова, О. Г. Максименко. К., Вид-во НПУ імені М. Драгоманова.
- Slovník Inshomovnih sliv, (2000). Uklad.: S. M. Morozov, L. M. Shkaraputa. K. : Nauk. Dumka. Slovníki UkraYini. [in Ukrainian]
- Словник іншомовних слів, (2000). Уклад.: С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута. К. : Наук. Думка. Словники України.
- Sudakov, K. V. (2002). *Dinamicheskie stereotipy ili informatsionnye otpechatki deystvitelnosti*. Moskva. [in Russian]
- Судаков, К. В. (2002). *Динамические стереотипы или информационные отпечатки действительности*. Москва.
- Filosofskiy slovar (2001). In I. T. Frolova (Eds.) 7-e izd., pererab. i dop. – M. : Respublika. [in Russian]
- Философский словарь (2001). Под. Ред. И. Т. Фролова. 7-е изд., перераб. и доп. – М. : Республика.
- Filosofskiy entsiklopedicheskiy slovar (1983). L. F. Ilichev, P. N. Fedoseev, S. M. Kovalev, V. G. Panov. M.: Sov. Entsiklopediya. [in Russian]

- Философский энциклопедический словарь (1983). Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев, В. Г. Панов. М.: Сов. Энциклопедия.
- Frankl, V. (2000). *Volya k smyслу*. Per. s angl. M., Aprel-Press, Izd-vo EKSMO-Press. [in Russian]
- Франкл, В. (2000). *Воля к смыслу*. Пер. с англ. М., Апрель-Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс.
- Freyd, Z. (2015). *Vstup do psihoanalizu*; per. z nlm. P. Taraschuka. Harklv : Knizhkoviy Klub «Klub Simeynogo Dozvillya». [in Ukrainian]
- Фрейд, З. (2015). *Вступ до психоаналізу*; пер. з нім. П. Тарашука. Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля».
- Freyd, Z. (2017). *Maloe sobranie sochineniy*; per. s. nem. R. Dodeltseva, O. Medem, Ya. Kogana. SPb. : Azbuka, Azbuka-Attikus. [in Russian]
- Фрейд, З. (2017). *Малое собрание сочинений* ; пер. с нем. Р. Додельцева, О. Медем, Я. Когана. СПб. : Азбука, Азбука-Аттикус.
- Freyd, Z. (2013). *Nedovolstvo kulturoy*; per. s nem. A. Rutkevicha. Folio : Moskva. [in Russian]
- Фрейд, З. (2013). *Недовольство культурой*; пер. с нем. А. Руткевича. Фолио : Москва.
- Freyd, Z. (2008). *Totem i tabu*; per. s nem. M. V. Vulfa. SPb. : Izdatelskiy dom Azbuka-klassika. [in Russian]
- Фрейд, З. (2008). *Тотем и табу*. пер. с нем. М. В. Вульфа. СПб. : Издательский дом Азбука-классика.
- Fromm, E. (1998). *Psihoanaliz i etika*. М.,ООО «Izdatelstvo AST-LTD». Klassika zarubezhnoy psihologii. [in Russian]
- Фромм, Э. (1998). *Психоанализ и этика*. М., ООО «Издательство АСТ-ЛТД». Классика зарубежной психологии.
- Hinshelvd, R. (2007). *Slovar klyaynianskogo psihoanaliza* / Per. s angl. M. : Kogito-Tsentr. Biblioteka psihoanaliza. [in Russian]
- Хиншелвуд, Р. (2007). *Словарь кляйнианского психоанализа*. Пер. с англ. М. : Когито-Центр. Библиотека психоанализа.
- Yung, K. (2001). *Analiticheskaya psihologiya i psihoterapiya*: Hrestomatiya. Sost. V. M. Leybin. SPb.: Piter. Seriya «Hrestomatiya». [in Russian]
- Юнг, К. (2001). *Аналитическая психология и психотерапия*: Хрестоматия. Сост. В.М. Лейбин. СПб.: Питер. Серия «Хрестоматия».
- Yatsenko, T. S. (2008). *Glibinna psihologiya: dagnostika ta korektsiya tendentsiy do psihologichnoyi smerti*. Yalta : RVV KGU. [in Ukrainian]
- Яценко, Т. С. (2008). *Глибинна психологія: діагностика та корекція тенденцій до психологічної смерті*. Ялта : РВВ КГУ.
- Yatsenko, T. S. (1996). *Psihologichni osnovi grupovoYi psihokorektsiyi* : navch. poslbnik. K. : Libld. [in Ukrainian].
- Яценко, Т. С. (1996). *Психологічні основи групової психокорекції*: навч. Посібник. К. : Либідь.
- Яценко, Т. (2018). The relationship of conscious and unconscious: psychodynamic approach. *Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools*. № 26 (2). – С. 335–353.
- Yatsenko, T. S. (2006). *Psihologichni osnovi glibinnoYi psihokorektsiyi, fenomenologiya, teorlya i praktika*. K.: Vischa shk. [in Ukrainian]
- Яценко, Т. С. (2006). *Психологічні основи глибинної психокорекції, феноменологія, теорія і практика*. К.: Вища шк.
- Yatsenko, T. S., Gluzman, A. V. (2015). *Metodologiya glubinno-korreksionnoy podgotovki psihologa*. Dnepropetrovsk, Innovatsiya. [in Russian]
- Яценко, Т. С., Глузман, А. В. (2015). *Методология глубинно-коррекционной подготовки психолога*. Днепропетровск, Инновация.